

**การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์:
กรณีศึกษาครูโรงเรียนในตำบลสวาย อำเภอปรางค์กู จังหวัดศรีสะเกษ***
**The Development of Buddhadhamma Teaching process in Schools with
Buddhist Arts: A Case Study of School Teachers in Sawai Subdistrict,
Prang Ku District, Sisaket Province**

¹มาลินี ยมกวาง, พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส และ พระปราโมทย์ วาทโกวิโท

¹Malinee Yomkwang, Phramaha Hansa Dhammahāso and Phra Pramote Vadakovido

¹มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

¹Corresponding Author's Email: yomkwang@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาบริบท สภาพปัญหา วิเคราะห์ความต้องการด้านการสอนพุทธธรรมของโรงเรียนในตำบลสวาย และทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง 2) พัฒนาการกระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยวิธีการทางพุทธศิลป์ และ 3) นำเสนอการพัฒนากลุ่มกระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพแบบ R&D โดยศึกษาเอกสาร ลงพื้นที่สัมภาษณ์เชิงลึก ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 21 รูป/คน การสนทนากลุ่มเฉพาะผู้ทรงคุณวุฒิ 8 ท่าน ทดลองกับครูสอนวิชาพระพุทธศาสนาจาก 4 โรงเรียนในตำบลสวาย จำนวน 15 รูป/คน การวิเคราะห์ข้อมูลเป็นการวัดระดับความพึงพอใจด้านความรู้ความเข้าใจ และสังเกตวิธีการสอนของครูผู้เข้ารับการอบรม

ผลการวิจัยพบว่า 1) บริบท ปัญหาการสอนพุทธธรรม ความต้องการ เกิดจากครูผู้สอนขาดความเข้าใจ ขาดทักษะและการวิเคราะห์ ขาดประสบการณ์ ไม่สามารถเชื่อมโยงพุทธธรรมกับปัจจุบัน เน้นท่องจำ 2) การพัฒนากลุ่มกระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยวิธีการใช้พุทธศิลป์ พบว่าพุทธศิลป์คือเครื่องมือการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เปลี่ยนจากนามธรรมไปเป็นรูปธรรมที่มองเห็นและสัมผัสได้ ช่วยโน้มน้าวจิตใจให้เกิดศรัทธาเชื่อมั่น มีฉันทะ และอิทธิบาท 3) องค์ประกอบของการพัฒนากลุ่มกระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์ ประกอบด้วย 6 ด้าน ตามกรอบแนวคิด I-T-S-T-A-P MODEL ดังนี้คือ “I” หมายถึงสันติภายใน “T” หมายถึงผู้สอนพุทธธรรม “S” หมายถึงทักษะการสอนพุทธธรรม “T” หมายถึงเครื่องมือและวิธีการสอนพุทธธรรม “A” หมายถึงพุทธศิลป์ “P” หมายถึงกระบวนการสอนพุทธธรรม มี 5 ขั้นตอนการเรียนรู้ คือ ขั้นฝึกสติ ขั้นพัฒนาเข้าสู่พุทธธรรม ขั้นสร้างสรรค์ศิลปะและพุทธธรรม ขั้นแลกเปลี่ยนเรียนรู้แบ่งปันประสบการณ์ และขั้นสรุปประยุกต์สู่การเรียนการสอนกระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์ ช่วยแก้ปัญหาการสอนพุทธธรรมได้ ครูสามารถประยุกต์ใช้ในการสอน เกิดการพัฒนาตนเองและนำไปสู่การพัฒนาผู้เรียน

คำสำคัญ: การพัฒนา; กระบวนการสอน พุทธธรรม; พุทธศิลป์

Abstract

The research article consisted of the following objectives: 1) to study the contexts and problems, as well as analyzing the needs of teaching Buddhaddhamma of schools in Sawai subdistrict and relate theories; 2) to develop the teaching process of Buddhaddhamma with Buddhist arts; and 3) to present the development of teaching process of Buddhaddhamma in schools with Buddhist arts. The study was a qualitative research by means of research and development process from studying documents, in-depth interviews with 21 persons, focus group discussion with 8 persons, and trial with 15 Buddhist subject teachers from 4 schools in Sawai subdistrict. The data analysis was by evaluating the satisfaction level on knowledge, understanding, and the observation of teachers who attended the training.

From the study, the following results are found: 1) The problems of teaching Buddhaddhamma are as follows: the teachers lack understanding, analyzing skills, and experiences, therefore, they are unable to relate the Buddhaddhamma with the present time. They focus on the recitation teaching method only. 2) The development of the teaching process of Buddhaddhamma with Buddhist arts, the study found that Buddhist arts are a tool for disseminating Buddhism by transforming from abstract concepts to something concrete that can be seen and touched which can help to persuade the mind of the people to have faith, will, and Iddhipāda (four paths of accomplishment). 3) The development of the teaching process of Buddhaddhamma with Buddhist arts of teachings in Sawai subdistrict, consists of 6 aspects under the framework of I-T-S-T-A-P model as follows: “I” stands for inner peace; “T” stands for teachers of Buddhaddhamma; “S” stands for skills for teaching Buddhaddhamma; “T” stands for tools and methods for teaching Buddhaddhamma; “A” stands for Buddhist arts; and “P” stands for a process of teaching Buddhaddhamma. The study also found 5 procedures of learning: practicing mindfulness, developing oneself for Buddhaddhamma, creating arts and Buddhaddhamma, exchanging knowledge and sharing experiences, summarizing and applying the Buddhaddhamma to the teaching and learning. The development of the teaching process of Buddhaddhamma with Buddhist arts can be used for problem-solving on teaching Buddhaddhamma of teachers in Sawai subdistrict. Teachers can apply the teaching of Buddhaddhamma which will lead to self-development as well as the development of students.

Keywords: The Development; Teaching process of Buddhaddhamma; Buddhist arts

บทนำ

ทิศทางของแผนพัฒนาเด็กและเยาวชนแห่งชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2560 - 2564 (National Child and Youth Development Plan, 2017) เน้นให้เด็กและเยาวชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีเหมาะสมตามช่วงวัย ทั้งด้านสุขภาพกาย ใจ อารมณ์ สังคม และสติปัญญา มีทักษะการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับศตวรรษที่ 21 (Panich, 2012) รวมทั้งมีความเป็นพลเมืองสร้างสรรค์ ที่สามารถปรับตัวเท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงของบริบทโลก มีความรับผิดชอบต่อตนเอง มีจิตสำนึก ต่อส่วนรวม และมีส่วนร่วมในฐานะภาคีที่มีพลังในกระบวนการพัฒนาสังคม ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่สำคัญยิ่งของเด็กและเยาวชนที่จะเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติในอนาคต การศึกษาสมัยใหม่ให้ความสำคัญกับการสร้างองค์ความรู้ด้วยตัวเอง ซึ่งเป็นทฤษฎีทางการศึกษาที่มุ่งเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ด้วยตัวเอง ครูผู้สอนใช้บทบาทของผู้อำนวยความสะดวกในการเรียนรู้ เพื่อสร้างพื้นที่แห่งการเรียนรู้ ให้สอดคล้องกับผู้เรียน เพื่อให้ผู้เรียนเป็นผู้สร้างองค์ความรู้ใหม่ได้ด้วยตัวเอง พร้อมนำไปประยุกต์ใช้กับการพัฒนาตัวเองได้ทันที โดยที่ครูเป็นผู้อำนวยความสะดวกในการเรียนรู้และทักษะการโค้ช (Katumarn, 2020) ทำให้ได้ทั้งความรู้ แนวความคิด และการลงมือปฏิบัติอย่างครบถ้วน

เนื่องจากบริบท สภาพปัญหาความต้องการด้านการสอนพุทธธรรมของโรงเรียนในตำบลสวาย อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา พบว่าผู้เรียนไม่เห็นประโยชน์ของการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา การเรียนการสอนเป็นการบรรยายเน้นการท่องจำ ซึ่งผู้เรียนไม่สามารถสร้างองค์ความรู้ที่สามารถนำไปใช้ได้จริง เกิดความเบื่อหน่าย และต้องการให้มีกิจกรรมการเรียนรู้ที่สนุกสนานไม่น่าเบื่อ อีกทั้งยังพบว่าครูผู้สอนพุทธธรรม ขาดทักษะในการวิเคราะห์แก่นเนื้อหาสาระ เนื่องจากเคยถูกสอนมาด้วยวิธีการลักษณะเดียวกัน และครูผู้สอนไม่ตระหนักถึงความเชื่อมโยงสำคัญของพุทธธรรมต่อทักษะการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับปัจจุบัน (สัมภาษณ์เชิงลึก ผู้ให้ข้อมูลในพื้นที่ศึกษา) ทำให้การเรียนการสอนพุทธธรรมในวิชาพระพุทธศาสนาไม่เหมาะสมกับสภาพการณ์ในปัจจุบันที่ผู้เรียนต้องสามารถคิดวิเคราะห์แยกแยะ สร้างองค์ความรู้ใหม่ได้ด้วยตัวเอง และพร้อมนำไปประยุกต์ใช้กับการพัฒนาตัวเองได้

ปัจจุบันการถ่ายทอดข้อมูลใดก็ตาม จะต้องทำได้อย่างรวดเร็ว เข้าใจง่ายและน่าสนใจ การเข้าถึงข้อมูลนั้น จะต้องตอบโจทย์ความต้องการของคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งการสื่อสารด้วยภาพนั้นสามารถทำได้ ภาพหนึ่งภาพสามารถอธิบายได้มากกว่าพันคำ ดังนั้นศิลปะที่ผสมผสานกับเทคโนโลยีการสอน จึงเป็นเครื่องมือที่จะทำให้การสอนพุทธธรรม สามารถเข้าถึงเด็กในยุคดิจิทัล ลดช่องว่างในเรื่องของกระบวนการสอนพุทธธรรมและความน่าสนใจ ผู้วิจัยเห็นความสำคัญว่า การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ จะเป็นเครื่องมือของครูในการสอนพระพุทธศาสนาในโรงเรียน การสอนเด็กนักเรียนด้วยเทคโนโลยีการสอน (Whattananarong, 2013) และวิธีการที่เหมาะสม มีความเท่าทันนวัตกรรมสื่อสมัยใหม่ อยู่ในกระแสความสนใจในช่วงอายุของเยาวชนนั้น จะได้รับความสนใจและการยอมรับมากเป็นพิเศษ อีกทั้งผลลัพธ์ของการปลูกฝังคุณธรรมในรูปแบบที่ถูกใจ ถูกจริตกับเยาวชนย่อมส่งผลที่ดีต่อไปในภายหน้า

การนำพุทธศิลป์เข้ามาใช้ในการจัดการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา (Saijai, 2017) เป็นแนวทางที่สอดคล้องกับทฤษฎีจิตวิทยาเชิงบวก (Katumarn, 2018) แนวคิดของการใช้ศิลปะเป็นฐาน (Nissley, 2010) และการคิดเชิงศิลปะ (Yakman, 2006) พุทธวิธีในการสอน (Inthasara, 2014) ซึ่งเน้นการพัฒนาให้ผู้เรียนได้

พัฒนากระบวนการเชื่อมโยงความคิด เพื่อส่งเสริมให้เกิดการคิดอย่างมีเหตุผล ซึ่งมีส่วนช่วยสนับสนุนการเรียนรู้ในรายวิชาศิลปะและกลุ่มรายวิชาอื่นๆ อีกทั้งยังสอดคล้องกับแผนพัฒนาเด็กและเยาวชนแห่งชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2560 - 2564 ที่เน้นให้เด็กและเยาวชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีเหมาะสมตามช่วงวัย ทั้งด้านสุขภาพกาย ใจ อารมณ์ สังคม และสติปัญญา มีทักษะการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับศตวรรษที่ 21 อีกด้วย

ดังนั้นการใช้ศิลปะที่มีเนื้อหาเชื่อมโยงกับพุทธธรรม ที่เด็กได้มีส่วนร่วม สามารถเข้าใจได้ง่าย ย่อมมีผลกระทบต่ออายตนะอย่างถูกต้อง เหมาะสมตามหลักการทางพุทธบัญญัติ จะทำให้ได้รับความนิยมนใจ และเป็นการยกระดับความทันสมัยในความรู้สึกรักของเยาวชน อีกทั้งยังเป็นประโยชน์ต่อสังคมในภาพหน้าเป็นอย่างยิ่ง จึงควรให้ความสำคัญต่อการพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ และการยอมรับไปสู่แนวทางการปฏิบัติของการเป็นแบบอย่างที่ดี สร้างค่านิยมและมาตรฐานในการเป็นคนดีมีศีลธรรมต่อประเทศชาติ จะเป็นแนวทางการสร้างความสงบสุข ให้แก่ประเทศชาติสืบต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาบริบท สภาพปัญหา วิเคราะห์ความต้องการด้านการสอนพุทธธรรมของโรงเรียนในตำบลสวาย อ.ปราสาท จ.ศรีสะเกษ และแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง
2. เพื่อพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยวิธีการทางพุทธศิลป์
3. เพื่อนำเสนอการพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์

วิธีดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยครั้งนี้ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ผู้วิจัยได้กำหนดวิธีการวิจัยเชิงพัฒนา Research and Development (R&D) เก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) และการทดลองใช้ (Practical Trial) กับกลุ่มตัวอย่างด้วยการลงมือปฏิบัติ กระบวนการพัฒนามุ่งเน้นนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์โดยตรงอย่างเป็นรูปธรรม เห็นผลที่ชัดเจนในการพัฒนาตามเป้าหมายที่กำหนดไว้เป็นการนำหลักการทฤษฎีมาผสมผสานกับเครื่องมือและการประยุกต์ใช้จริงโดยการนำมาสู่กระบวนการวิจัยทดลองและปรับให้เกิดประสิทธิภาพ และประสิทธิผล มีขั้นตอนการดำเนินการดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาบริบท สภาพการสอนพุทธธรรมของครูโรงเรียนในตำบลสวาย เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

ขั้นตอนที่ 2 สร้างเครื่องมือแบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) สำหรับสัมภาษณ์ผู้บริหารโรงเรียนในตำบลสวาย 4 โรงเรียน พระสงฆ์และครูพระสอนศีลธรรม เพื่อทราบสภาพปัญหา และแบบสัมภาษณ์เชิงลึกสำหรับผู้เชี่ยวชาญด้านการฝึกอบรม นักวิชาการ ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธศิลป์ ผู้ทรงคุณวุฒิด้านหลักสูตรและนโยบาย และผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านพระพุทธศาสนา จากนั้นเชิญผู้ทรงคุณวุฒิ/ผู้เชี่ยวชาญ/นักวิชาการตรวจสอบเครื่องมือเพื่อความถูกต้อง เหมาะสม แล้วลงพื้นที่สัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญรวมจำนวน 21 รูป/คน

ขั้นตอนที่ 3 นำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิ /ผู้เชี่ยวชาญ/นักวิชาการ และศึกษาความรู้จากตำรา เอกสาร วิทยานิพนธ์ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสอนพุทธธรรมและพุทธศิลป์ นำมาบูรณาการ จัดทำ “การพัฒนาระบบการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ ของครูโรงเรียนในตำบลสวาย อำเภอลำดวน จังหวัดสุรินทร์”

ขั้นตอนที่ 4 เชิญผู้ทรงคุณวุฒิ/ผู้เชี่ยวชาญ และนักวิชาการ ผู้ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยครั้งนี้ จำนวน 8 คน มาสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) เพื่อรับรองโมเดล/ชี้แนะวิธีการ การพัฒนาระบบการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ แล้วนำคำแนะนำ ไปปรับแก้รูปแบบหรือโมเดลที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นให้มีความถูกต้อง เหมาะสมยิ่งขึ้น

ขั้นตอนที่ 5 นำไปพัฒนาใช้ (Practical Trial) กับกลุ่มเป้าหมายครูโรงเรียนในตำบลสวาย อำเภอลำดวน จังหวัดสุรินทร์ จำนวน 15 คน ติดตามเยี่ยม ประเมินผล 2 ครั้ง เป็นเวลา 2 เดือน

ขั้นตอนที่ 6 นำข้อมูลที่ได้จากการพัฒนาใช้ (Practical Trial) มาวิเคราะห์ สังเคราะห์ สรุปผล แล้วนำเสนอ “การพัฒนาระบบการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ของครูโรงเรียนในตำบลสวาย อำเภอลำดวน จังหวัดสุรินทร์” เพื่อใช้กับครูสอนพุทธธรรมในโรงเรียนต่อไป

ผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาระบบการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ของครูโรงเรียนในตำบลสวาย อำเภอลำดวน จังหวัดสุรินทร์” สรุปผลการศึกษาดังนี้

วัตถุประสงค์ที่ 1 บริบท สภาพปัญหา วิเคราะห์ความต้องการด้านการสอนพุทธธรรมของโรงเรียนในตำบลสวาย พบว่าครูผู้สอนขาดความเข้าใจ ขาดทักษะในการวิเคราะห์แก่นเนื้อหาสาระ ขาดทักษะในการใช้เทคโนโลยีการสอน ขาดประสบการณ์ในการสอนพุทธธรรม ไม่ตระหนักถึงความเชื่อมโยงสำคัญของพุทธธรรมต่อทักษะการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับปัจจุบัน เป็นการบรรยายเน้นท่องจำ ผู้เรียนจึงไม่สามารถสร้างองค์ความรู้ที่สามารถเชื่อมโยงนำไปใช้ได้จริง ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายและไม่เห็นประโยชน์ของการเรียนวิชานี้ ผู้เรียนต้องการให้มีกิจกรรมการเรียนรู้ที่สนุกสนานไม่น่าเบื่อ ครูต้องการเครื่องมือการสอนและต้องการฝึกฝนพัฒนาทักษะ ในการวิเคราะห์แก่นสาระสอนพุทธธรรม

การศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง พบว่าการศึกษาศาสตร์ใหม่ให้ความสำคัญกับการสร้างองค์ความรู้ด้วยตัวเอง ซึ่งเป็นทฤษฎีทางการศึกษาที่มุ่งเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ด้วยตัวเอง โดยมีครูผู้สอนใช้บทบาทของผู้อำนวยความสะดวกในการเรียนรู้ เพื่อสร้างพื้นที่แห่งการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับผู้เรียน เพื่อทำให้ผู้เรียนเป็นผู้สร้างองค์ความรู้ใหม่ (ความรู้เก่าและความรู้ใหม่) ได้ด้วยตัวเอง พร้อมนำไปประยุกต์ใช้กับการพัฒนาตัวเองได้ทันที คุณครูทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยความสะดวกเป็นโค้ช ทำให้ได้ทั้งความรู้ แนวความคิด และการลงมือปฏิบัติอย่างครบถ้วน การนำพุทธศิลป์เข้ามาใช้ในการจัดการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา เป็นแนวทางที่สอดคล้องกับแนวคิดของการใช้ ศิลปะเป็นฐาน และ การคิดเชิงศิลปะ ซึ่งเน้นการพัฒนาให้ผู้เรียนได้พัฒนาระบบการเชื่อมโยงความคิด เพื่อส่งเสริมให้เกิดการคิดอย่างมีเหตุผล

วัตถุประสงค์ที่ 2 การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยวิธีการทางพุทธศิลป์ พบว่า พุทธศิลป์คือเครื่องมือส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยตรง มีแนวคิดอยู่บนพื้นฐานของหลักธรรมคำสอน จากนามธรรมไปเป็นรูปธรรม สามารถมองเห็นและสัมผัสได้ด้วยอายตนะทั้ง 6 ในรูปของประติมากรรม จิตรกรรม สถาปัตยกรรม พุทธศิลป์ช่วยโน้มน้าวจิตใจให้เกิดศรัทธาเชื่อมั่น ซึ่งเป็นบ่อเกิดของฉันทะ ความใฝ่ที่จะรู้ เกิดความวิริยะ พากเพียรอุตสาหะ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดปัญญา และเกิดการพัฒนาในที่สุด

วัตถุประสงค์ที่ 3 การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์ ประกอบด้วย 5 ด้านดังนี้คือ (1) การสร้างสันติภายใน (2) ผู้สอนพุทธธรรม (3) ทักษะการสอนพุทธธรรม (4) เครื่องมือและวิธีการสอนพุทธธรรม (5) พุทธศิลป์ (6) กระบวนการสอนพุทธธรรม แต่ละด้านมี 5 ขั้นตอนการเรียนรู้ คือ ขั้นฝึกสติ ขั้นพัฒนาเข้าสู่พุทธธรรม ขั้นสร้างสรรค์ศิลปะและพุทธธรรม ขั้นแลกเปลี่ยนเรียนรู้ แบ่งปันประสบการณ์ ขั้นสรุปประยุกต์สู่การเรียนการสอน

ผู้วิจัยจึงวางกรอบการพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ ดังนี้

การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ มีพุทธศิลป์เป็นแกนหลัก โดยเป็นเครื่องมือในการสอนพุทธธรรม เริ่มต้นด้วย ฉันทะหรือความรักและความพอใจ ขับเคลื่อนด้วยความรับผิดชอบ ต่องาน (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) สร้างและดำรงอยู่ได้ด้วยกัลยาณมิตรธรรม ควบคู่ไปกับการพัฒนาประกอบด้วย

1) การสร้างสันติภายใน ครูผู้สอนต้องมี มีสติ มีสมาธิมั่นคง สามารถควบคุมอารมณ์ มีอารมณ์ดี ส่งผลให้ผู้เรียนเกิดความรู้สึกลึกซึ้งทางบวก มีศรัทธาและมีฉันทะ ความเป็นต้นแบบของความสงบ มีความน่าเลื่อมใส น่ารัก น่าเคารพ

2) ผู้สอนพุทธธรรม ต้องมีความรู้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เข้าใจ สามารถสังเคราะห์เนื้อหาแก่นสาระพุทธธรรมที่สอนด้วยพุทธศิลป์ มีคุณสมบัติความเป็นกัลยาณมิตร มีคุณลักษณะความเป็นต้นแบบที่ดีในสังคม มีทัศนคติที่ดีต่อหน้าที่ความเป็นครู มีความเข้าใจบทบาทการทำหน้าที่ของ Facilitator

3) ทักษะการสอนพุทธธรรม ผู้สอนต้องมีทักษะการสื่อสารที่ดี มีศิลปะในการพูด มีทักษะการฟัง สามารถวิเคราะห์ผู้เรียน สามารถแนะนำ ชี้แจง แก้ปัญหาอย่างมีประสิทธิภาพ มีทัศนคติที่ดีต่อผู้เรียนเพื่อผลในการสื่อสาร มีความรู้อย่างดีเกี่ยวกับข้อมูลความรู้ที่สอน และมีความสามารถในการปรับระดับของข้อมูลนั้นให้เหมาะสม และง่ายต่อระดับความรู้ของผู้เรียน สามารถวิเคราะห์ผู้เรียน มีจิตวิทยาสร้างแรงจูงใจเพื่อการเรียนรู้ มีทักษะการใช้สื่อ มีทักษะแก้ปัญหา มีทักษะการพูด การฟัง เพื่อใช้ในการถ่ายทอดความรู้ ตามความพร้อมทั้งด้านร่างกาย และอารมณ์ของผู้เรียน

4) เครื่องมือและวิธีการสอนพุทธธรรม ผู้สอนต้องมีเครื่องมือวิธีการสอนพุทธธรรม สามารถสอนแบบเชิงรุกด้วยการสอนผ่านกิจกรรมพุทธศิลป์ที่หลากหลาย เน้นให้เด็กได้ลงมือปฏิบัติ เพราะกระบวนการเรียนรู้แบบเชิงรุก (Active Learning) สอดคล้องกับการทำงานของสมอง ที่เกี่ยวข้องกับความจำ โดยสามารถเก็บและจำสิ่งที่ผู้เรียนเรียนรู้ได้อย่างมีส่วนร่วม มีปฏิสัมพันธ์กับเพื่อน ผู้สอน สิ่งแวดล้อม การเรียนรู้ได้ผ่านการปฏิบัติจริง จะสามารถเก็บจำในระบบความจำระยะยาว

5) พุทธศิลป์ ครูผู้สอนต้องเป็นผู้รู้ศิลปะ มีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานของศิลปะและพุทธธรรม มีความคิดสร้างสรรค์ สามารถดัดแปลง ประยุกต์เป็นเครื่องมือในการสร้างสรรค์งาน เข้าถึงคุณค่าในจิตใจ มีความสามารถ วาด ปั้น แม้ในระดับพื้นฐาน

6) กระบวนการสอนพุทธธรรม ครูผู้สอนต้องมี ขั้นตอนในการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์ สามารถวางแผนฝึกปฏิบัติเป็นขั้นเป็นตอนนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นประโยชน์ ผ่านระบบประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ของร่างกาย และทำให้เกิดความรู้สึก ความคิด เกิดประสบการณ์ที่สะสมและจดจำได้ และทำให้ผู้เรียนมีทักษะสำคัญที่จำเป็นสำหรับคนในศตวรรษที่ 21 คือ Critical thinking การคิดแบบมีวิจารณญาณ คิดเป็นระบบ เชื่อมโยงกัน / Creativity ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ สร้างสิ่งใหม่ๆ ที่จะตอบโจทย์แก้ปัญหา / Communication การสื่อสาร การฟัง การถ่ายทอด การโน้มน้าวใจ การเข้าใจผู้อื่น / Collaboration การทำงานร่วมกับผู้อื่น ได้อย่างมีประสิทธิภาพ / Big Data Management การจัดการข้อมูลที่มีมากมาย โดยในการพัฒนากระบวนการประกอบไปด้วย 5 ขั้นตอนการเรียนรู้ คือ

ขั้นตอนที่ 1 ฝึกสติ (พัฒนาฉันทะ)

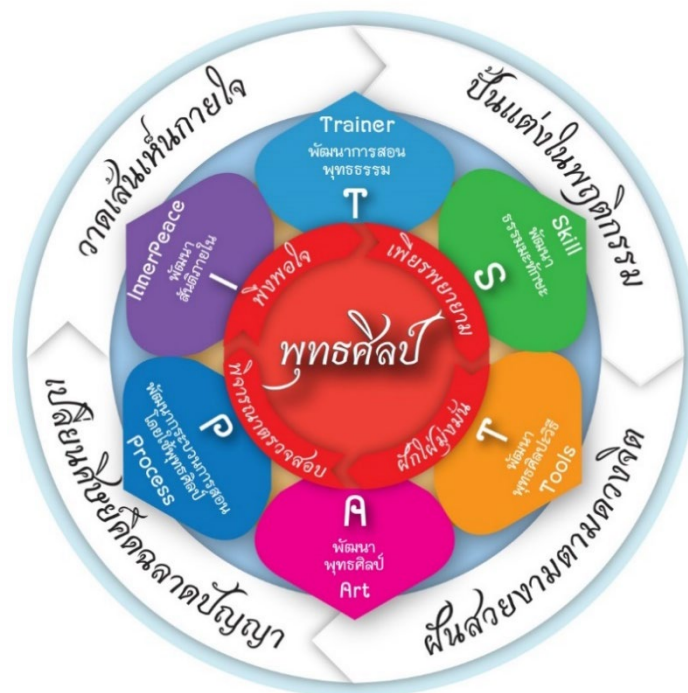
ขั้นตอนที่ 2 พัฒนาเข้าสู่พุทธธรรม

ขั้นตอนที่ 3 สร้างสรรค์ศิลปะและพุทธธรรม

ขั้นตอนที่ 4 แลกเปลี่ยนเรียนรู้ แบ่งปันประสบการณ์

ขั้นตอนที่ 5 สรุปประยุกต์สู่การเรียนการสอน

องค์ความรู้ใหม่

ภาพที่ 1: การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์

การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์

“I-T-S-T-A-P MODEL” มีรายละเอียดดังนี้

1) การสร้างสันติภายใน I (Inner peace) ครูผู้สอนต้องมี มีสติ มีขันติ มีสันติภายใน อันเกิดจากการหมั่นเจริญภาวนา มีอารมณ์ดีที่ทำให้สมองส่วนหน้าทำงานได้เต็มที่ ซึ่งจะส่งผลต่อไปให้ผู้เรียนเกิดความรู้สึกทางบวก เช่น สนุก ตื่นเต้น ทำหาย ทึ่ง ชวนคิด อยากรู้ อยากเอาชนะ อยากเปลี่ยนแปลง ชื่นชมตนเอง ชื่นชมผู้อื่น รู้สึกดีต่อตนเอง ภูมิใจตนเอง เกิดความรู้สึกเห็นคุณค่าตนเอง ภูมิใจตนเอง อยากเรียนรู้ต่อไปด้วยตัวเอง ชื่นชมกลุ่ม มีสภาวะ FLOW คือ เกิดความไหลลื่นในการเรียนรู้ เกิดจากการได้ทำในสิ่งที่ชอบ ทั้งนี้ครูผู้สอนต้องหมั่นเจริญสติ และวิปัสสนากรรมฐานให้เกิดสติภายใน หมั่นพัฒนาจิต สร้างสันติภายใน

2) ผู้สอนพุทธธรรม T (Buddhist Morality Trainer) ครูผู้สอนต้องมีคุณสมบัติความเป็นกัลยาณมิตร มีคุณลักษณะความเป็นต้นแบบที่ดีในสังคม มีทัศนคติที่ดีต่อหน้าที่ความเป็นครู มีความรู้ ความเข้าใจ สามารถสังเคราะห์แก่นเนื้อหาสาระพุทธธรรมที่สอน ด้วยพุทธศิลป์และมีความเข้าใจบทบาทการทำหน้าที่ของ Facilitator เพราะปัจจุบันนี้ การจัดการศึกษาจำเป็นต้องพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเพื่อให้ก้าวทันกับโลกที่เปลี่ยนไป ผู้เรียนต้องก้าวข้ามสาระวิชาไปสู่การเรียนรู้ทักษะเพื่อการดำรงชีวิต ผู้สอนจะปรับเปลี่ยนบทบาทในชั้นเรียนจากการสอนบรรยายเป็นหลักไปเป็นผู้แนะนำ และอำนวยความสะดวก (facilitator) กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพ จากประสบการณ์ ได้คิดลงมือปฏิบัติ แลกเปลี่ยนเรียนรู้จากการทำงานเป็นกลุ่ม เพื่อให้เกิดทักษะการเรียนรู้ สร้างปัญญาของตนเอง และมีทักษะชีวิต เรียนรู้อย่างมีความสุข กลายเป็นผู้ใฝ่รู้ตลอดชีวิต

3) ทักษะการสอนพุทธธรรม S (Buddhist Teaching Skill) ครูผู้สอนต้องมีทักษะการสื่อสารที่ดี มีศิลปะในการพูด มีทักษะการฟัง สามารถวิเคราะห์ผู้เรียน สามารถแนะนำ ชี้แจง แก้ปัญหาอย่างมีประสิทธิภาพ มีทัศนคติที่ดีต่อผู้เรียนเพื่อผลในการสื่อสาร มีความรู้อย่างดีเกี่ยวกับข้อมูลความรู้ที่สอน และมีความสามารถในการปรับระดับของข้อมูลนั้นให้เหมาะสม และง่ายต่อระดับความรู้ของผู้เรียน สามารถวิเคราะห์ผู้เรียน มีจิตวิทยาสร้างแรงจูงใจเพื่อการเรียนรู้ มีทักษะการใช้สื่อ มีทักษะแก้ปัญหา มีทักษะการพูด การฟัง เพื่อใช้ในการถ่ายทอดความรู้ ตามความพร้อมทั้งด้านร่างกาย และอารมณ์ของผู้เรียน

4) เครื่องมือและวิธีการสอนพุทธธรรม T (Buddhist Teaching Tools) ครูผู้สอนต้องมีเครื่องมือวิธีการสอนพุทธธรรม สามารถสอนแบบเชิงรุกด้วยการสอนผ่านกิจกรรมพุทธศิลป์เน้นให้เด็กได้ลงมือปฏิบัติ เพราะกระบวนการเรียนรู้แบบเชิงรุก (Active Learning) สอดคล้องกับการทำงานของสมอง ที่เกี่ยวข้องกับความจำ โดยสามารถเก็บและจำสิ่งที่ผู้เรียนเรียนรู้ได้อย่างมีส่วนร่วม มีปฏิสัมพันธ์กับเพื่อน ผู้สอน สิ่งแวดล้อม การเรียนรู้ได้ผ่านการปฏิบัติจริง จะสามารถเก็บจำในระบบความจำระยะยาว ครูผู้สอนแบบการโค้ช ทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยความสะดวก มีจิตวิทยาเชิงบวก Positive Psychology และกระบวนการ การเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง Transformative Learning

5) พุทธศิลป์ A (Being a Buddhist Artist) ครูผู้สอนต้องเป็นผู้มีศิลปะ มีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานของศิลปะและพุทธธรรม มีความรู้เรื่องราวในพุทธประวัติ มีความรู้ทางด้านพุทธศิลป์ มีความรู้ทางด้านศิลปะ

สามารถเข้าถึงคุณค่าในจิตใจ มีความสามารถ วาด ปั้น แม้ในระดับพื้นฐานเพราะเมื่อมีความเข้าใจในพุทธศิลป์ และพุทธธรรมแล้ว ก็จะสามารถดัดแปลงหาก หยิบยกสิ่งใกล้ตัวมาเป็นเครื่องมือในการสอนด้วยวิธีการที่แยก คายได้เสมอ

6) กระบวนการสอนพุทธธรรม P (Buddhist Art-Based Teaching Process) ครูผู้สอนต้องมี ขั้นตอนในการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์ ที่ช่วยพัฒนาผู้เรียนผ่านกิจกรรมการเรียนรู้ ตั้งแต่กระบวนการในการนำเข้าสู่เนื้อหา การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ ความสามารถในการวางแผนฝึกปฏิบัติเป็นขั้นเป็นตอนนำไปสู่ กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นประโยชน์ ผ่านระบบประสาทสัมผัสทั้ง 5 ของร่างกาย และทำให้เกิดความรู้สึก ความคิด เกิดประสบการณ์ที่สะสมและจดจำได้ และทำให้ผู้เรียนมีทักษะสำคัญที่จำเป็นสำหรับคนในศตวรรษ ที่ 21 คือ Critical thinking การคิดแบบมีวิจารณญาณ คิดเป็นระบบ เชื่อมโยงกัน/Creativity ความคิดริเริ่ม สร้างสรรค์ สร้างสิ่งใหม่ๆที่จะตอบโจทย์แก้ปัญหา/Communication การสื่อสาร การฟัง การถ่ายทอด การ โน้มน้าวใจ การเข้าใจผู้อื่น/Collaboration การทำงานร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ/Big Data Management การจัดการข้อมูลที่มีมากมาย

โดยในการพัฒนากระบวนการประกอบไปด้วย 5 ขั้นตอนการเรียนรู้ คือ ขั้นตอนที่ 1 ฝึกสติ (พัฒนา ฉันทะ) ขั้นตอนที่ 2 พัฒนาเข้าสู่พุทธธรรม ขั้นตอนที่ 3 สร้างสรรค์ศิลปะและพุทธธรรม ขั้นตอนที่ 4 แลกเปลี่ยนเรียนรู้ แบ่งปันประสบการณ์ และขั้นตอนที่ 5 สรุปประยุกต์สู่การเรียนการสอน

ผลลัพธ์เป็นคุณสมบัติที่เป็นคุณลักษณะของครูที่ดี 4 ประการตามแนวทางของ ภาวิต 4 ได้แก่

- 1) วาดเส้นเห็นกายใจ (ภาวิตกาย) คือ มีความสำรวมอินทรีย์ เช่น ตาหู ใจ อย่างมีสติ บริโภค เทคโนโลยีอย่างฉลาด ตรงตามคุณค่า มีศัลลาจารวัตรตรงตาม เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา
- 2) ปั้นแต่งในพฤติกรรม (ภาวิตศีล) คือ มีพฤติกรรมทางสังคมแบบเกื้อกูลสร้างสรรค์
- 3) ผั้นสวงามตามดวงจิต (ภาวิตจิต) คือ มีจิตที่อบรมดีแล้ว มีความเคารพ อ่อนโยน ซื่อสัตย์ กตัญญู มีจิตใจเข้มแข็ง มีความเพียรพยายามกล้าหาญ มีสติ ขันติ และสันติภายใน
- 4) เปลี่ยนศิษย์คิดฉลาดปัญญา (ภาวิตปัญญา) คือ สามารถสั่งสอนศิษย์ ให้รู้จักคิด พิจารณา แก้ไข ปัญหา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจแอบแฝง เป็นผู้ทีกละรอบงำบังคับ บัญชาไม่ได้ อยู่ด้วยปัญญา รู้เท่าทันโลกและชีวิต

อภิปรายผลการวิจัย

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า บริบท ปัญหาการสอนพุทธธรรมของโรงเรียนในตำบลสวาย เกิด จากครูผู้สอนขาดความเข้าใจ ขาดทักษะในการวิเคราะห์แก่นเนื้อหาสาระ ขาดทักษะในการใช้เทคโนโลยีการ สอน ขาดประสบการณ์ในการสอนพุทธธรรม ไม่ตระหนักถึงความเชื่อมโยงสำคัญของพุทธธรรมต่อทักษะการ เรียนรู้ที่สอดคล้องกับปัจจุบัน ทั้งนี้เป็นเพราะ ครูมีประสบการณ์การเรียนรู้แบบท่องจำ ไม่เคยวิเคราะห์สาระ พุทธธรรมจึงไม่มีความรู้ความเข้าใจที่แท้จริง เมื่อมาสอนจึงสอนแบบบรรยายเน้นท่องจำ ผู้เรียนจึงไม่สามารถ สร้างองค์ความรู้ที่สามารถเชื่อมโยงนำไปใช้ได้จริง ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายและไม่เห็นประโยชน์ของการเรียน วิชานี้ ดังนั้นผู้เรียนต้องการให้มีกิจกรรมการเรียนรู้ที่สนุกสนานไม่น่าเบื่อ สอดคล้องกับทฤษฎีหลักการสอน

(Jaitieng, 2003) นอกจากนี้ยังพบว่านักเรียนยังมีการพัฒนาการทางด้านของความคิดที่ช้า สมมติฐาน รวมถึงขาดวินัยในการใช้ชีวิต ใช้เวลาไม่เป็นประโยชน์ ขาดการแยกแยะทางความคิด คำพูด การกระทำ และมีการแสดงออกไม่เหมาะสม บางครั้งครู อาจารย์ ผู้ปกครองเองก็เป็นแบบอย่างที่ไม่ดีด้วย

จากการศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ทำให้เห็นว่าการศึกษาศาสนาใหม่ ให้ความสำคัญกับการสร้างองค์ความรู้ด้วยตัวเอง ซึ่งเป็นทฤษฎีทางการศึกษาที่มุ่งเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ด้วยตัวเอง (Onsri, 2003) โดยมีครูผู้สอนใช้บทบาทของผู้อำนวยความสะดวกในการเรียนรู้ เพื่อสร้างพื้นที่แห่งการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับผู้เรียน เพื่อให้ผู้เรียนเป็นผู้สร้างองค์ความรู้ใหม่ (ความรู้เก่า+ความรู้ใหม่) ได้ด้วยตัวเอง พร้อมนำไปประยุกต์ใช้กับการพัฒนาตัวเองได้ทันที โดยที่ครูเป็นผู้อำนวยความสะดวกในการเรียนรู้ และทักษะการโค้ช ทำให้ได้ทั้งความรู้ แนวความคิด และการลงมือปฏิบัติอย่างครบถ้วน การนำพุทธศิลป์ เข้ามาใช้ในการจัดการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา เป็นแนวทางที่สอดคล้องกับแนวคิดของการใช้ ศิลปะเป็นฐาน และ การคิดเชิงศิลปะ ซึ่งเน้นการพัฒนาให้ผู้เรียนได้พัฒนาระบบการเชื่อมโยงความคิด เพื่อส่งเสริมให้เกิดการคิดอย่างมีเหตุผล

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมด้วยวิธีการทางพุทธศิลป์ แสดงให้เห็นว่า พุทธศิลป์ช่วยโน้มน้าวจิตใจให้เกิดศรัทธาเชื่อมั่น (Saijai, 2017) พุทธศิลป์ เกิดจากการสร้างสรรค์ด้วยศรัทธา ความรักที่มีต่อพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยตรง มีแนวคิดอยู่บนพื้นฐานของหลักธรรมคำสอน จากนามธรรมไปเป็นรูปธรรม สามารถมองเห็นและสัมผัสได้ในรูปของประติมากรรม จิตรกรรม สถาปัตยกรรม ทั้งนี้เป็นเพราะ ในอดีตนั้นการเผยแผ่พุทธธรรม อาศัยการจดจำและถ่ายทอดแบบมุขปาถะ ต่อมาได้พัฒนาไปสู่การจดจาร บันทึกเพื่อถ่ายทอดจนกระทั่งแพร่มาสู่กระบวนการทางศิลปะ ถึงแม้ว่าพุทธธรรมจะเป็นนามธรรม แต่เมื่อผ่านการสร้างสรรค์แล้วก็ปรากฏเป็นรูปธรรมให้เห็น ได้รู้สึก สามารถสัมผัสได้ด้วยอายตนะ 6 (Somdej Phra Yanasamvara (Charoen Suvaddhano). (1991). การใช้ศิลปะเป็นเครื่องมือ เป็นวิธีสอนที่จะนำไปสู่การเรียนรู้และการพัฒนาความเป็นตัวตนของตัวเอง สอดคล้องกับ แนวคิดของการใช้ศิลปะเป็นฐาน (Nissley, 2010) และการคิดเชิงศิลปะ (Yakman, 2006) การเรียนรู้ด้วยศิลปะเป็นฐานสามารถช่วยพัฒนาจินตนาการ เช่นเดียวกับความคิดเชิงพื้นที่ และเชิงเหตุผล เชิงนามธรรม เป็นทักษะสำคัญสำหรับอนาคต ในการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมและเศรษฐกิจโลก

ผลจากการวิจัยวัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์นั้น จะต้องเริ่มต้นด้วยการสร้าง ฉันทะ หรือความยินดี พอใจ รักใคร่ รักในสิ่งที่ทำนั้นอยู่เสมอและปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่งขึ้น ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งความสำเร็จ จะเห็นได้ว่าการปรับปรุงพัฒนา หากเริ่มต้นด้วยความรักที่จะทำแล้ว โอกาสแห่งความสำเร็จจะเกิดขึ้นได้มาก และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ จะต้องกำจัดสิ่งที่เป็นอุปสรรคในการสร้างฉันทะ ซึ่งอาจมีที่มาได้หลายอย่าง เช่น บุคลิกภาพ ความน่ารัก น่าเคารพของครูผู้สอน ซึ่งสามารถจำกัดสภาพการณ์นี้ได้ด้วยคุณสมบัติแห่งการเป็นกัลยาณมิตร ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางของจิตวิทยาเชิงบวก (Saligman, 2002) ส่วนกระบวนการพัฒนาในแต่ละด้าน คือ ด้านการสร้างสันติภายใน ด้านผู้สอนพุทธธรรม ด้านทักษะการสอนพุทธธรรม ด้านเครื่องมือและวิธีการสอนพุทธธรรม ด้านพุทธ

ศิลป์ และด้านกระบวนการสอนพุทธธรรม ยังคงเป็นสิ่งที่สามารถเสริมเติมเต็ม และพัฒนาให้ละเอียดดีขึ้นได้ตามกำลังแห่งความรัก ความใส่ใจพัฒนา ความรับผิดชอบ พยายาม ปรับปรุง ตรวจสอบ วัตถุประสงค์นี้ แก้ไขปรับปรุง หรือรวมเรียกว่า อิทธิบาท 4

สรุป

การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ คือการสร้างสภาพที่มีความสุขมีความสัมพันธ์กับการฝึกสมาธิ เป็นการสร้างฉันทะให้เกิดมีต่อการเรียนพุทธธรรม ซึ่งเป็นตั้งต้นให้เกิดมีการศึกษาพัฒนาให้กว้างขวางยิ่งขึ้นไป การพัฒนาการสอนพุทธธรรมด้วยพุทธศิลป์ สามารถใช้ได้ในทุกระดับการศึกษาและระดับองค์กร นอกเหนือจากการพัฒนาองค์ความรู้และทักษะทางด้านต่างๆ ครูผู้สอนยังสามารถพัฒนาตนเองให้เกิดลักษณะผู้สอนที่พึงประสงค์ควบคู่ไปกับการเรียนการสอนตามกระบวนการพัฒนาอีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

1.1 จากผลการศึกษาพบว่า การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ ครูต้องอาศัยประสบการณ์และการฝึกฝนปรับปรุงอยู่เสมอ เพื่อให้เกิดความชำนาญ ในด้านการสร้างกิจกรรมที่สอดคล้องกับหลักธรรมการดำเนินชีวิตที่ทันต่อเหตุการณ์โลก มีการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรสนับสนุนนโยบาย การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ ไปยังทุกโรงเรียนทุกระดับของการศึกษา ตั้งแต่ประถม มัธยม ไปจนถึงมหาวิทยาลัย เพื่อให้บุคลากรครู ได้พัฒนาองค์ความรู้ทางด้านพุทธศิลป์ และ การวิเคราะห์แก่นเนื้อหาพุทธธรรมที่ต้องใช้ในการจัดการเรียนการสอน อีกทั้งยังได้ปรับเปลี่ยนวิธีการให้เหมาะสมกับเยาวชนในยุคปัจจุบัน

1.2 จากผลการศึกษาพบว่า การคัดเลือกครูเข้ารับการฝึกอบรม ต้องคัดเลือกครูที่มี ฉันทะ (Passion) ในการพัฒนาตนเอง มีความรักในการสอน มีทัศนคติที่ดีต่อการเปลี่ยนแปลง และมีความรักต่อพระพุทธศาสนา ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรสนับสนุน พัฒนาครูพระสอนศีลธรรมเพื่อการพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ เพื่อให้สอดคล้องกับการจัดการเรียนการสอนของสถานศึกษา อีกทั้งยังเป็นการอนุรักษ์งานพุทธศิลป์ ที่ยังคงมีปรากฏอยู่ตามวัดวาอารามต่างๆ เพราะเมื่อพระสงฆ์ผู้อาศัยอยู่ในอาราม มีความรู้ความเข้าใจในพุทธศิลป์ก็จะเป็นการรักษาไว้ซึ่งพุทธธรรมผ่านพุทธศิลป์

1.3 จัดตั้งชมรมครูพุทธศิลป์ พุทธธรรม เพื่อสร้างชุมชนผู้มีความรู้ความสนใจใกล้เคียงกัน ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรสนับสนุน การให้ความรู้อย่างลึกซึ้งทางด้านพุทธศิลป์และพุทธธรรม ที่จำเพาะเจาะจงแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับผู้มีหน้าที่จัดการศึกษา ซึ่งจะเป็นการทำงานที่เป็นระบบ ยกระดับการศึกษาในทางพระพุทธศาสนาในคราวเดียว

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 นำการพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ ไปทดลองใช้การ พัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์กับโรงเรียนอื่น หรือระดับการศึกษาอื่น

2.2 ขยายกลุ่มเป้าหมาย การพัฒนากระบวนการสอนพุทธธรรมในโรงเรียนด้วยพุทธศิลป์ โดยทดลองใช้กับครูพระสอนศีลธรรม พระนักพัฒนา ในหมู่บ้าน ในชุมชน

References

- Child and Youth Development Promotion Committee, *National Child and Youth Development Plan 2017 – 2021 (Incorporating the 2nd National Child and Youth Development Action Plan 2017-2021)*. (2nd ed.), Bangkok: J.S. Printing.
- Inthasara, W. (2014). *Buddha's Teaching Methods*. Bangkok: Tummada Publishing.
- Jaitieng, A. (2003). *Teaching Principles*. Bangkok: Odeon Store Publishing.
- Katumarn, P. (2018). *Positive Psychology and Transformative Learning*. Retrieved August 16, 2020, from <https://drpanom.wordpress.com/2018/10/17>
- Katumarn, P. (2020). *Coaching and Mentoring for Teachers*. Retrieved August 16, 2020, from <https://drpanom.wordpress.com/2020/08/03/coaching-and-mentoring-for-teachers-2/>
- Nissley, N. (2010). Arts based Learning at Work: Economic Downturns, Innovation Upturns. and the Eminent Practicality of Arts in Business. *Journal of Business*.
- Onsri, J. (2003). ACTIVE LEARNING to learning in the 21st century. *Academic Journal*, 6(9), 11-16.
- Panich, V. (2012). *21st Century Skills*. Bangkok: Tathata Publication Co. Ltd. Press.
- Sajjai, K. (2017). Buddhism Art and Knowledge Management. Special article, *Journal of Humanities and Social Sciences Ratchapruuek University*, 3(1), 1-10.
- Seligman, M (2002). *Positive psychology*. Retrieved August 16, 2020, from <https://positivepsychology.com/what-is-positive-psychology-definition/>
- Somdej Phra Yanasamvara (Charoen Suvaddhano). (1991). Wisdom in Buddhism. Retrieved August 16, 2020, from <http://www.openbase.in.th/files/ebook/sangh/set2/sangharajaa004.pdf>
- Suthasinobol, K. (2017). *Consciousness and Ethics Professional Teacher*. Bangkok: Commercial World Media Co. Ltd.
- Whattananarong, K. (2013). *Technology of Instruction*. Retrieved August 16, 2020, from <https://www.thairath.co.th/content/336124>
- Yakman, G. (2006). *STEAM education*. Retrieved August 16, 2020, from http://www.academia.edu/33856479/STEAM_Education_Professional_Development_Practicum_and_Research